

ЗМІНИ ПУБЛІЧНОГО ДИСКУРСУ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД “ПЕРЕСТРОЙКИ” (до 1989 року)

Постановка проблеми. Використання певних понять при описі соціальної реальності не є самоочевидною річчю. Існують певні підстави, умови, які накладають обмеження на наші судження. Найпершою умовою для їх свідомого застосування є сам реальний акт свідомості. Якщо його не відбулось, судження не має сили. Не можна формалізувати акт свідомості, оскільки він не є гарантованим, але можна показати наявність або відсутність умов для здійснення такого автономного акту як акту публічного життя. Зокрема, монополізований або немонополізований стан сфери ЗМІ, відкритість або закритість доступу до інформаційних джерел тощо. Аналіз таких передумов є важливою проблемою, забезпечуючи раціональність наших суджень.

Мета дослідження. Засновки сучасного політичного дискурсу в Україні склалися раніше за здобуття незалежності, і до певної міри визначили її можливість. Дослідження їх дозволяє зрозуміти основи розвитку політичної мови, виявити певні обмеження і вади і побачити можливості їх усунення. Такою є мета цієї роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Література, присвячена названому періоду, містить численні свідчення принципів змін у громадській свідомості і обговоренні громадських справ. Проте автору не вдалось виявити серед неї праць, спеціально призначених вивченню трансформації українського політичного дискурсу. За цих умов, автор намагався слідувати методологічним підходам, реалізованим у працях таких авторів, як І.Берлін, Ф.Гайек, М.Мамардашвілі, К.Поппер, які досліджували феномен автономності як основу раціональності політичної мови. Джерельною базою дослідження є матеріали публікацій газети “Літературна Україна”. Вибір цього видання зумовлений тим, що саме в ньому був представлений найбільш широкий діапазон ідей, який став основою для формування альтернативного курсу розвитку суспільства і зрештою визначив прихід до української незалежності; ряд авторів стали народними депутатами України і відіграли безпосередню участь у прийнятті ключових політичних рішень у долі республіки, і далі незалежної держави.

Основний матеріал і результати дослідження. Приблизно до середини 1985 року “ЛУ” являє приклади цілком звичайного офіційного дискурсу:

“Ми, учасники об’єднаного пленуму правлінь творчих спілок і організацій СРСР, присвяченого 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, звертаємось до ленінського Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу з словами глибокої вдячності за

турботу про процвітання і могутність нашої Батьківщини, збереження і зміцнення миру на землі.” [1]

Суспільні проблеми, зафіксовані літературою, несміливо проникають на сторінки, причому інколи автори навіть не усвідомлюють, що постає за тими симптомами – їхній сенс розкриється пізніше:

“З-поміж героїв міської прози переважна більшість тих, хто ще тільки вростає в міське життя. Як правило, це вчорашні жителі села. Куди ж подівся корінний громадянин, у чийх родових зв’язках пильне письменницьке око здатне побачити історію міста? Невже він назавжди загубився у міській метушні? (Пам’ятаю, як в одній із розмов цим непокоїлася Маргарита Малиновська. Хоч якою настійною була вона у шуканні, та їй так і не вдалося виявити в місті таку корінну сім’ю... Однак вони, звичайно ж, є!” [2]

– і тільки згодом, коли відкривються тектонічні масштаби зміщень населення внаслідок війн, депортацій тощо, стане зрозумілою причина цього зявання.

Або, заходить мова про молодих письменників, і керівник обласної організації СПУ зазначає: для того, щоб писати прозу, треба не тільки багато знати, а й бути учасником значних подій і конфліктів.

“А в нинішніх молодих надто спокійна течія життя. Не випадково ж багато з них пробують писати про війну – там є крупні конфлікти. В сучасному житті конфлікти не такі виразні, не завжди помітна їх причинно-наслідкова залежність.” [3]

І теж, через зовсім невеличкий час для публічної свідомості стане зрозумілим, що означає ця “спокійна течія життя”, де характери відсутні за устроєм, оскільки в суспільстві відсутній простір автономної дії, в якому вони могли б постати.

Але поки що це не усвідомлюється: адже, як простодушно зазначає публіцист на початку 1986 року:

“Мабуть, важко зараз знайти “неторкану” тему. Про все уже до нас тисячу разів писали.” [4]

Сам рівень запитів, який ставиться на порядок денний, є симптоматичним. Ще в кінці 1986 року один з керівників СПУ пише:

“Київські письменники цілком доросли – і морально, і політично – щоб самим обрати собі керівника, а не лише, наче роботи, піднімати руки за давно призначену людину.” [5]

А ще через рік, наприкінці 1987-го, в матеріалі, присвяченому М.Скрипнику, автор публікації зазначає:

“У нас виріс письменний читач, якому вже можна дати в руки твори радянського наркома. Радянський читач розбереться в них і сам відсіє від болючих помилок чисті зерна високої правди.” [6]

Тобто ідеї, що письменники можуть самі обирати собі керівництво, читач може сам розібратися у текстах – фактично, елементарні з точки зору здорового глузду, – постають як відкриття, тези, які доводиться обстоювати. Слід зазначити, що на початку дискурсу опису проблем часто має моральний характер – наприклад, йдеться про *покаяння*: чи є хоч один літератор, – питає

письменник, – який би виступив з заявою, що в новому світлі переглянув свій твір, глибоко картається, що поспішив з виданням, вибачається перед читачами, благає всі книгарні здати його до макулатури, а видавництво просить повідомити номер рахунку, щоб відшкодувати [7]; про людські дефіцити:

“...Мені довелося побувати в одній з шкіл на Чернігівщині... Голова колгоспу задав дітям кілька запитань... скільки коштує в їхній сільській крамниці кілограм хліба, кілограм крупів, пляшка олії? Цього не знав ніхто. І всі хором відповідали, скільки коштує сто грамів будь-яких цукерок, пепсі-кола, лимонад, цигарки різних марок і вина також. На мої запитання, чи знайомі вони з “Війною і миром” Льва Толстого, “Тихим Доном” Михайла Шолохова, “Кров’ю людською – не водицею” Михайла Стельмаха відповіли – бачили по “телеку”. Водночас перелічили кілька десятків супербойовиків-детективів і взагалі виявилися досить обізнаними з питань чужорідного. Гірко мені стало.”

“Сьогодні ми на повен голос говоримо про дефіцит совісті, чесності у певної частини населення, і все-таки ще дуже мало говоримо про дефіцит доброти, співчутливості, уміння прощати, каяття. Ці слова просто вийшли з ужитку....” [8];

засуджується явище *анонімок*, які руйнують довіру у суспільстві [9] тощо. При цьому така критика знаходиться у річищі офіційного дискурсу, сформованого в найвищих партійних документах:

“Негативні явища в житті, що тривожать нас, названо в Програмі нової редакції Програми КПРС поіменно. Це, зокрема, порушення трудової дисципліни, хабарництво, спекуляція, здирництво, приватновласницька психологія. Існування їх – наслідок не лише пережитків минулого у свідомості та поведінці людей, а й недоліків практичної роботи в різних галузях, запізнення у розв’язанні деяких назрілих проблем.” [10]

Поступово ж при розгляді цих явищ в поле зору потрапляють елементи *устрою* дійсності: наприклад, що батьків здають до будинків перестарілих ще й тому, що дорослі діти, які мають працювати, щоб підтримувати сім’ю, просто не можуть забезпечити їм належний догляд протягом дня; що молоді люди прилучаються до наркоманії ще й тому, що їм нема куди податися і т.д.

До газети приходять лист (1986), в якому працівниці швацької фабрики пишуть, як не перший рік повторюється та сама ситуація: на самому початку в моделі одягу виявлено конструктивний брак. Адміністрація, знаючи наперед про цей брак, дає дозвіл на випуск продукції. Далі – рекламації, повернення. (При цьому за останні 4 роки їх кількість збільшилась втричі).

“Всі трудівниці знають, що план – закон, – пишуть швачки. – Але ж ми розуміємо й те, що виробляти продукцію низької якості – злочин. Просимо вашої допомоги.” (25 підписів) [11].

І далі журналіст, відвідавши виробництво, виклавши проблеми (соціальні, виробничі – аж до стільців для швачки – “він не розкіш, необхідність”, що виявляються таким дефіцитом, який розподіляє мало не сам міністр – зауважує: коли не розв’язані кардинальні проблеми, страждає і

моральний клімат. Брак неодмінно тягне з собою брехню, яка переходить і у людські стосунки, розкладає трудову мораль. Реконструкція ж підприємства не запланована і на чергову п'ятирічку – отже, все залишиться, як було.

Учасники екологічної експедиції “Дністер-86” стають свідками картини: внаслідок сильної зливи земля перетворилася на болото, а на полях спокійнісінько працюють полювальні машини. Кидаються шукати поливальників.

“А далі відбувалися приблизно такі діалоги: “Негайно вимкніть машину!” – “Не вимкну.” – “Ви ж селянин! Невже ви не розумієте, що занাপашуєте землю?” – “Так, занাপашую, – спокійно відповідає поливальник. – І надалі так робитиму. Тому що платять мені від витраченого пального. Працює мотор, отже, працює і машина, поливає. За це мені і платять. А якщо машина стоятиме, я нічого не зароблю. А в мене сім'я. Тому розбирайтеся там, у верхах, між собою. А мені дайте спокій.” І поливає далі.” [12]

Зрозуміло, що подібних підприємств і ситуацій чимало, – і сам читач знає й може розповісти про щось подібне.

Внаслідок упущень в програмі розвитку, коли не враховується, що змінилися установки людей, їх очікування, запити, господарства лишаяться без людей. В селах, пише інший автор, з культурної програми часто найбільше, що можна очікувати – кіно і танці. Молодь тікає з села. І на аргумент, мовляв “без концертів село якось обійдеться, а як не буде в колгоспах та радгоспах племінної худоби чи високопродуктивної техніки, воно погрузне в боргах і не даватиме очікуваної продукції”, – відповідає:

“Можливо, колись так і було, згоден. А нині, якщо не візьмемось за рішуче поліпшення культурно-побутових умов сільських трудівників, то подекуди і на новій техніці нікому буде працювати, і племінна худоба стоятиме недоєною. Досить того, що приміром Полтавщина вже залишилась без своїх сільських будівельників, і користується послугами приїжджих шабашників.”[13]

За цим “вимиванням” людини, з її реальними потребами з устрою життя поступово постає руйнація інфраструктури самого людського простору. В ході обговорень наявних у суспільстві проблем кристалізуються дві великі теми: стан екології і стан культури, сфера існування людини як біологічної і як соціальної істоти. Зруйновано устрій цих сфер – руйнується і людина. Це відбувається повсюдно, доходячи від великих міст до найменших сіл. Сказавши про поетичність, навіть емблематичність для України сільського ставка, довкола якого схилилися верби, – майбутній народний депутат пише:

“У ряду наших гріхів – і занапашені нами ставки, які лопатами, кайлами, ношами і возами, проливаючи піт і натираючи кров'яні мозолі на долонях, проявляючи свій, ніким не заохочуваний колективізм, копали наші прадіди й прапрадіди. Тільки заради того, щоб красивим, милим для душі й ока було їхнє село, їхня маленька батьківщина. Від весни до осені ставок був “епіцентром” щоденного сільського буття: тут жінки білили полотно і прали білизну, тут, під вербами, зустрічалися закохані, над ставом до пізна співали

пісень, тут після важкого дня купалися, вудили рибу і найстатечніше господарі, саме тут, біля ставка, росли діти, тут оберталися сільські новини, тут філософствували й мріяли, лаялися й мирилися. Ставок був їх колективним витвором і це чи не найбільше об'єднувало людей.” [14]

Міліє, стає занапащеним ставок – і так само міліє життя. Ставок побачений як *форма* організації устрою життя, суспільної кооперації, і саме занепад таких форм відкривається як повсюдне явище.

Такою ж формою постає, наприклад, і сільська церква:

“Попри їх релігійне призначення, хіба можна нехтувати те, що сюди приходили зі своїми заповітними сподіваннями й болями наші предки? Наші діди й прадіди тут вінчались, несли сюди новонароджених, поминали померлих; простий люд здебільшого саме тут, у храмі, прилучався до азів мистецтва: живопису, музики, співів, – а також до грамоти.”

І – наводить автор думку одного з керівників церкви: “якби ми могли зазирнути в душі жителів села, які байдуже спостерігають напівзруйновані храми, то і в душах у них ми б побачили таке ж запустіння.” [15].

Отже: форми, в яких народжується людина як людина – природні, культурні – гинуть. Занапащаються ставки. Зникають цілі види тварин, риб, птахів, так само емблематичних для краю: лелеки (села лишуються без лелек, – пише журналіст. Щороку в республіці зникає 5 відсотків гнізд. На всю Херсонську область уже залишилось 5 гнізд, Миколаївську – 55, Кіровоградську – 170 [16]; чайки-гуртовики:

“Боляче думати: невже настане час, коли для зйомок на плівку не знайде кінооператор білокрилих чайок над хлібами, а художник хіба що з уяви домалює на полотні гуртовиків над свіжою борозною.” [17] “Зловісні викиди в атмосферу, хімкомбінатні хмари вбивають не лише бджолу і рослину. А хіба це жарт, що на Україні, споконвіку пісенній землі, зникають голоси, з кожним роком уславленій Київській консерваторії усе важче набирати студентів-вокалістів” [18]

І при тому великі перетворювальні програми, які здійснюються в господарстві, не враховують цей автономний елемент і нищать його. З'являється поняття “неперспективних сіл”, де закриваються школи, забороняється будь-яке індивідуальне будівництво, і люди змушені залишати батьківські хати і їхати в міста.

“Коло мого полтавського хутора, – пише один з авторів, – десь у радіусі десяти кілометрів зникли старовинні села й хутори Климківка, Барабашівка, Сем'янківка, Пашківка, а з ними захиріли й ліски присільські, забур'янилися ліси й луки, назавжди зникли десятки топонімів. Померли маленькі батьківщини, з яких починається любов до великої Батьківщини – Радянського Союзу.” [19]

Столітні села, з усією історичною і археологічною пам'яттю, йдуть під “зону затоплення”. І автор, розповівши про одне з таких сіл, Бакоту, з 750-літньою літописною пам'яттю, описавши її історію і ті безцінні культурні шари, які археологи тільки почали досліджувати, пише:

“Я хотів нагадати читачеві, що все це ми загубили з подробицями віків, з реаліями історії, з пам’яттю поколінь.

Тут, на дністровому побережжі, ми втратили те, що не повернеш ніякими новими капіталовкладеннями; ми втратили здобутки віків, яким нема вороття, і здобутки поколінь, які не повторяться. Ми втратили історичну неповторність. Збулися, зреклися того, що не повернеш ні стараннями наступних віків, ні зусиллями прийдешніх поколінь. Втратили безоглядно й безповоротно. Ми, кожен з нас, не просто опинились ошуканими, ми начеб поменшали одним махом на цілі століття.” [20]

Але яка ж людина народжується поза дією цих автономних сфер природи і культури? Якщо з дитинства відняти у неї ставки, лелек, дідівські і прадідівські села і церкви? Яка не бачила ставка, не бачила лелеку, а часом і чистого синього неба, як в промислових містах-гігантах, не купалася в забрудненій річці? Просто кажучи – така, для якої немає нічого святого – ні в природі, ні в культурі, ні у виробництві. Адже ця безлика, бездушна сила, яка постає за цими картинами нищення того, що створює живий людський світ, має своїх носіїв – людей, які не знали цього з дитинства, і не можуть берегти те, чого не розуміють.

“Вивіз Іван Іванович Ключко до сімдесятигектарного масиву еспарцету всі сто двадцять сімей, а бджолам того й треба. Коли добрий узток – їх ніщо не зупинить, жодна робоча комашка не залишиться без діла у вулику. Того дня колгоспні механізатори розкачувалися, поки еспарцет не розкрив своїх “цяцьок”, заманюючи бджіл, а тоді шість комбайнів ураз заглушили живу симфонію. Від машини до машини бігав Іван Іванович: “Що ж ви робите, люди? Бджілки ж гинуть під сталевими зубцями!” Жоден і бровою не повів. А через кілька годин над полем стояла тиша, як над цвинтарем...

Вісім мільйонів бджіл загинуло тоді. За цей день вони могли принести у вулики “Дружби” півтонни меду. А їх – під ніж!.. Та скільки таких господарств, де править бал байдужість до “святої худібки”, як назвав бджолу один старий пасічник” [21]

“В північно-західній частині городища (йдеться про 900-літній Звенигород. – Е.Щ.) було викопано гноєсховище площею близько 200 кв. м, причому знищено поховання захисників міста від монголо-татарської навали 1241 року.

Знищено бульдозерами значну частину залишків фундаментів кам’яної церкви і княжого палацу XII ст.” [22].

“Могила М.Кропивницького (це вже про Харків. – Е.Щ.) над самим шляхом, що ним по території парку їздять вантажівки на будмайданчик. Щоправда, натягнуто дріт і почеплено червоні клапті, аби не наїздили на неї, адже могилу не огорожено, вона у цілковитому запустінні.

Та найбільше терпить на місці свого вічного спочинку академік живопису С.Васильківський. Воно перетворилося, сказати б, на місце вічного неспокою, бо просто через його могилу прокладено тротуар. Не огорожена, вона опинилася під ногами перехожих і під шинами велосипедів. Тут же й алея любителів бігу, як пояснює встановлений неподалік щит. Воістину –

“всякому городу нрав і права...” І це в подяку за те, що Сергій Іванович не тільки уславив рідне місто, а й заповів йому свій будинок, майно, всі кошти і 721 картину – цілий музей!” [23].

Зрозуміло, що при цьому у країні, народу фактично втрачається неповторне обличчя. І, скажімо, Франція чи Німеччина припинили б бути Францією і Німеччиною при такому ставленні до своїх індивідуальних природи й історії.

Справа не лише в ситуаціях, коли, наприклад, після дій меліораторів на Поліссі виникли пилові бури, яких “споконвіку поліщук не зустрічав у своїх краях”, і витративши мільйони (“наших з вами”) на осушення регіону, після того планується витратити нові десятки мільйонів на його зрошування [24], – ситуаціях, самих по собі жахливих. Склався особливий тип бачення, де відсутнє розуміння цих автономних форм, необхідності їх збереження і меж, яких не можна переступати; і носії такого уявлення посіли найважливіші пости – від вищого до місцевого. Коли на телепередачі, присвяченій комплексу “Дунай-Дніпро”, під час обговорення необхідності берегти землю при господарській діяльності звучить: “А ми не Голландія! У нас землі багато” [25], або місцевий керівник щодо проекту чигиринської АЕС каже:

“І що б там не було – чи буде атомна станція, чи не буде атомної станції, чи якесь інше підприємство міністерства енергетики, все одно питання вже вирішене... Ми біди не бачимо – чи буде атомна станція, чи не буде. Ми бачимо, що перспектива за Чигирином, за його розвитком... А що тут буде прив’язано, які об’єкти, нас це сьогодні навіть і не турбує...” [26]

– це свідчить про панування в публічному просторі устрою думки, носії якого не зупиняться ні перед чим і або самі зруйнують, або спокійно дадуть зруйнувати що завгодно. Але людина залишається людиною лише коли зберігає те, що робить її людиною: відніми у неї ці форми – і вона просто перестане народжуватися як людина і здичавіє.

Студентами-педагогами – які, зауважує автор, покликані виховувати, прищеплювати розуміння прекрасного, – під час суботнику знесений будинок Лизогуба (одного з січових полковників) у Чернігові [27], архітектори і будівельники як хочуть панують в Старому місті Кам’янця-Подільського:

“Вони зуміли “вписати” в краєвиди древності пожежне депо й універмаг, гуртожитки і склад, друкарню й адміністративний будинок... пам’ятки історії та архітектури бездумно роздавали в аренду промисловим підприємствам. Частина важливих пам’яток з легкою душею пустили під склади. А на залишках чарівного храму, на добре збережених підвалах із міцними склепіннями, фрагментами древніх розписів на стінах розпорядилися зводити... бродильний цех соко-морсового заводу. Новоспечені господарі унікальних творінь минулих віків взяли наводити тут порядок на власний розсуд: хто як хотів добудовував, перебудовував, ламав, розбивав стіни й перегородки, прокладав свої комунікації, вкопувався в землю, змішуючи культурні нашарування, дбаючи про вигоду куценьку й сяхвилинну.” [28].

Але ж таке втручання в історичне обличчя, яке складалося століттями, – подібне до переписування партитури Моцарта або Баха, текста Гомера або Шевченка. І це робиться повсюдно: знищені тисячі малих річок, сотні “неперспективних сіл” – це теж зміна природного “тексту”, “партитури”, яка складалася тисячоліттями. І якщо у нас не залишається партитур Моцарта і Баха, книг Гомера і Шевченка – що станеться з нами? Чи можна назвати таких “архітекторів” і “будівельників” – архітекторами і будівельниками? Так само, як таких “студентів-педагогів” – студентами-педагогами?

Коли усунення цього автономного елемента стає систематичним, захоплюючи кожен ділянку людської діяльності, то й виявляється, що в суспільстві насправді немає архітекторів і будівельників, немає студентів-педагогів, немає селян (згадаймо відповідь на вигук: “ви ж селянин!”), немає меліораторів, немає швачок (адже вони роблять, змушені робити брак, навіть знаючи, що це брак) і т.д.; немає, відповідно, і письменників – адже що можуть письменники, яким не дозволено навіть обирати собі керівництво?

При цьому наріжною проблемою у спробах навіть сказати про наявні труднощі, негаразди, назвати їх – стає сама відсутність у суспільстві мови, якою можна було б говорити про ці проблеми. Ю.Щербак, взявши за матеріал для аналізу 123 оповідання 70 авторів, надрукованих у престижних збірниках “Оповідання-81, 82, 83, 84”, ставить питання: “Як же відбивається в дзеркалі оповідання наш складний і тривожний час?” Виявляється:

“дія 80 з них відбувається в селі – в цьому, звичайно, немає нічого поганого. Але турбує те, що 45 з них, тобто третина всіх оповідань, – це спогади дитинства на тему “дід-біба-онук”. Замість того, щоб сказати сувору правду про критичний демографічний стан наших сіл, про самотність тих опоетизованих дідів і бабів, чиї діти й внуки давним-давно сидять у містах, автори товчуть рожеву воду в романтичній ступі своїх вигаданих спогадів.” Дія тільки 31 твору – $\frac{1}{4}$ відбувається в місті і містечку. Лише в 4 оповіданнях – в інших республіках радянського Союзу. При всіх запевненнях, що любимо природу, лише 2 – з натяжками – торкаються т.зв. екологічної проблематики – такої важливої сьогодні. “Якщо через сто років хтось прочитає наші оповідання, то подумає, що українці 80-х років ХХ століття жили переважно в хатах зі стріхами, що не було могутньої промисловості, величезного наукового потенціалу, не існувало болісних проблем захисту навколишнього середовища, проблем екології, людської моралі.” [29]

Описуючи повністю закінчений канон прийнятого опису дійсності (позитивні герої, що завжди перемагають негативних, яких завжди має бути менше, і при тому до кінця оповіді всі вони мають покаятися й перевиховатися тощо) [30], автор формулює висновок: наша література не виробила мову аналізу суперечностей свого суспільства і своєї доби. Навпаки, в існуючому каноні всі речі уже “названі”, “пригладжені” і вписані в картину, де загалом все в порядку. Але тоді ми виявляємося неготовими до того, щоб навіть усвідомити, що є насправді – а отже, беззахисними перед загрозами.

Кажучи про висвітлення з'їзду Українського товариства охорони природи (1986) єдиним в республіці журналом, який дає докладний звіт, газетяр наводить приклад того, як громадськість опиняється у стані, закритому від реальності. У звіті “мовиться про пристрасний і принциповий виступ двічі Героя Радянського Союзу, льотчика-космонавта Анатолія Філіпченка: “...розповів делегатам з'їзду про роботу, що її проводять космонавти в інтересах народного господарства країни. Він детально спинився на тому, як за допомогою космонавтики вдається поглиблювати знання про природу, використовуючи зібрану інформацію для охорони навколишнього середовища.”

І процитувавши цей пасаж, автор продовжує:

“Це, по суті, дезінформація. Бо що було насправді? Філіпченко продемонстрував фото Землі з космосу – ті знімки, власне, ми не раз бачили на сторінках газет і журналів, але показані зараз на весь екран та ще з глибоким коментарем космонавта-еколога, вони вразили з'їзд. Ми побачили, як зменшується і міліє Аральське море, що над ним гуляють піщані бурі. Як висихають Амудар'я і Сирдар'я. І скільки бруду виносить у Чорне море Дніпро та особливо Дунай. Побачили на тлі зимового пейзажу велетенські чорні потворні ляпки смогу, під якими ховаються індустриальні міста планети. Промова космонавта загостила увагу на глобальних проблемах екології. Навіщо журналу “Рідна природа” відмежовуватись від правди?” [31].

Тобто внаслідок жорстко визначеного способу називання речей дійсність, з її пекучими проблемами, просто не потрапляє в картину світу. І ось тепер, через співвіднесення фактів і декларацій, в публічному просторі стається легітимація реальності з її проблемами:

“Скільки років говоримо про необхідність глибшого, справді широкого й наукового взаємного наближення радянських літератур і мов. Тим часом не маємо ні відділу тюркології в жодному нашому університеті, ні відділу вивчення прибалтійських мов, не маємо навіть книгарні в Києві, де можна було б придбати книжку будь-якою мовою нашої багатонаціональної Вітчизни”. [32] “З ласки деяких органів наросвіти виходить, що можна “звільняти” дітей саме від... рідної мови (бо ж звільняють від вивчення української мови й багатьох українців) – який же сумний і потворний по суті парадокс!

А тимчасом у новій редакції Програми КПРС говориться про необхідність “оволодіння поряд з мовою своєї національності російською мовою” як засобом міжнаціонального спілкування. **Поряд, а не замість!**” [33].

Можна охарактеризувати особливість нового типу мови як звертання до здорового глузду людей: реальність “перекладається” його мовою, і стає доступною для слушної оцінки звичайного громадянина. От автори (стаття 1985 року) починають згадкою частих закликів про “доброго господаря”, і кажуть: у звичайному житті все зрозуміло; коли ми отримуємо зарплатню, яка менша, ніж зароблене, – то це тому, що платимо прибутковий податок.

Збільшується сума заробленого – збільшується й податок: адже треба поділитися з суспільством. Але в будь-якому випадку відрахування не зводить нанівець твій прибуток, і організація, яка розплачується, не буде, не контролює твій особистий бюджет.

“Тобто, все – у безпосередній і суворій відповідності зі здоровим глуздом.

Проте вся ця здоровість – поки мова йде про кожного з нас зосібно. Коли ж справа стосується “колективного трудівника” – підприємства, об’єднання, – здоровий глузд як вітром здухне.

- Нам надокучило ходити з простягнутою рукою, – говорить генеральний директор СМВО ім. М.В.Фрунзе Володимир Матвійович Лук’яненко. – Все, що об’єднання заробляло, у нас забирали. І ми, ніби нахлібники якісь, починали випрошувати у міністерства: “Дайте нам, будь ласка, на поновлення обладнання”, “Дайте, дуже просимо вас, на реконструкцію виробництва!”, “Благаємо, не відмовте, нам украй потрібні кошти на житлове будівництво”..

- А кошти, – вів далі В.М.Лук’яненко, – *наші, нами зароблені, саме нам нараховані* за обсяги виробництва, за одержаний прибуток, за високу якість продукції. Але вважається: нам, наче нетямущим дітям, не можна довіряти – не туди і не так витратимо. Тому все йшло на рахунки “опікуна”, в ролі якого виступало міністерство. Галузі, мовляв, видніше, куди і як витратити. І та могла нас присадити: не канюchte, у міністерства є немало відстаючих підприємств, ось їм і дадуть – на житло, на палаци культури, на нове обладнання... Виходило, нас закликали добре працювати на “дядька”! [34].

Фактично, в цій статті першого року “перестройки” можна побачити як на долоні всю програму реформ. Наочна проблема розриву відповідальності: людей вважали достатньо відповідальними, щоб керувати операціями інтелектуально найскладніших систем і об’єктів, – і не вважали здатними відповідально вирішувати питання організації власної ж праці.

Проте відповідальність не може бути поділеною: або для нас мають силу принципи честі, совісті, і тоді для нас однаково справа честі закрутити гвинтик за вимогами технології і витратити все до копійки саме так, як треба для розвитку справи. Або в мою справу втручаються зовні, не довіряючи моїм честі, совісті і любові до праці – і тоді руйнується все ціле. В такому випадку я або буду чинити спротив і до останнього битися за своє розуміння справи, навіть ідучи на порушення нерозумних інструкцій, і в цьому контексті стаючи порушником, а то й злочинцем; або – махну рукою і буду чинити все так, як мені сказали, не звертаючи уваги на розумність чи нерозумність: адже мого розуму не потребують.

Проблеми управління так само потребують відповідального ставлення. Якщо інстанція особистої відповідальності усунена, управлінські рішення приймаються у відриві від відповідальності безпосереднього виробника – а на нього зав’язана інфраструктура: тобто вся промисловість має спрацювати, щоб “на виході” вийшов, наприклад, якісний плащ – а раз голосу швачок у рішеннях міністерства немає, неминуче страждають плащі.

Або розповідається про типову ситуацію – на взуттєвій фабриці почали випускати “модерні” чоботи – але іде суцільний брак (при тому, що технологію куплено за ліцензією). Проте, ведуть журналісти, коли ці технології потрапляють на наші фабрики, “з ними іноді відбуваються чудеса.

Наші спеціалісти, – розкажуть вам, – чудово попрацювали, із ста операцій залишили вісімдесят... Швидкість конвеєра збільшили... І тепер ми замість проектної тисячі знімаємо тисячу двісті виробів з потоку!...”

І автори коментують: важко припустити, що західні фірми, зацікавлені в продажу технологій, стануть занижувати можливості. Скоріше вкажуть ГРАНИЧНО ВИСОКУ продуктивність, далі якої неможлива гарантія якості. Ясна річ, капіталіст не стане платити гроші за зайві операції.

А наші “умільці” щось взяли дешевше (матеріал), щось пришвидшили – і отримали відповідний результат. Знали, що гублять продукцію, “ощипуючи” технологію? Так. Але ж – економія! [35].

Саме через таке звернення до здорового глузду (феномен, у якого та ж автономія, що у природи і культури – він є співприродною їм формою, і його елементи завжди залишаються – бо якщо ми будемо в повсякденних, побутових справах чинити не за здоровим глуздом, то швидко загинемо) постійно розширювалася соціальна база реформ, відбувалось постійне збільшення кількості учасників політичного процесу: воно йшло від піднімання тем, які визначають зміст газети, від надсилання анкет (тобто налагодження зворотного зв’язку), участі в обговореннях найбільш гострих питань, – до створення товариств на захист природи, культури, участі в політичних акціях, у тому числі виборах.

Ось у середині 1988 року на одній з територій під Херсоном виникає проблема: в результаті розширення міста збільшилась потреба облцентру у воді, її вирішили взяти в одному з районів. А особливість в тому, розповідає автор, що сам регіон є унікальним прикладом боротьби з пісками, вивчати який приїждять з усього світу. Протягом майже століття за допомогою захисних соснових лісів була створена і розширена придатна для життя і сільського господарства кліматична зона, де виникли садки, виноградники, бахчі (там, додамо від себе, випускаються відомі вина Олешшя. – Е.Щ.). Тепер внаслідок будівництва водозабору рівень ґрунтових вод впаде, і все це загине. Негативний висновок щодо проекту дали вчені. Влада нічого не пояснила місцевим жителям, не повідомила, як буде вирішуватися соціальна проблема. Але водозабір вже будують. Запити громадян до керівництва відповіді не дали, і було призначено сход. Журналіст так описує його.

Звучать репліки, адресовані керівникам району і області:

“Ви конкретно не відповідаєте на запитання: що ми зможемо вирощувати? Чим буде займатися радгосп? Де ми будемо працювати?..”

“Як буде вестися боротьба з колорадським жуком, американським метеликом, коли не можна використовувати отрутохімікати?” (навколо водозабірника створюється широка санітарна зона).

“Ми зараз не можемо полити городи, бо води немає, а що ж буде, коли рівень ґрунтових вод впаде?”

Не почувши нічого конкретного (у відповідь – звичайні “зробимо”, “врахуємо”, “про вас не забудемо”), сход надає слово одній з місцевих жительок:

- Проблема водопостачання вирішується за рахунок наших життєвих інтересів. Нас прирікають на животіння, а ми теж радянські люди... Інформаційні зустрічі з представниками обласних служб ясності не дають, навпаки, підтверджують побоювання, що їх не цікавить доля людей... Нас лають, докоряють городами, погрожують репресіями... Ми вимагаємо припинити будівництво водоводу до повного закінчення і обґрунтування проекту... Щоб добитися своїх прав, ми готові всією громадою йти в Херсон... В зв'язку з цим просимо дозволити похід у місто Херсон нашої мирній демонстрації всіх жителів Піщанівки і Підстепного...” [36]

Звертає увагу цей майже крик: “ми теж радянські люди”. І скільки таких Піщанівок і Підстепних по всій Україні (так само, як і в межах тодішнього Союзу) заговорили і піднявшись з своїх місць, пішли в Херсон і в історію. Саме в цей час голос їх став чутним – адже до того сотні і тисячі їх глухо померли, ставши “неперспективними”, і потонули у зонах затоплення.

За всіма процесами, що відбувались, постає усвідомлення порушення норми і необхідності її захистити, власними законними діями. Приходить не як нав'яне якимись “ворожими силами” – а з власного досвіду: читавши про безлад на якомусь підприємстві, річці, школі, людина може схожі речі побачити на власних підприємстві, річці, школі. І це усвідомлення необхідності змін постає також і з ідентичності радянської людини, що, як відомо, найпередовіша, і у якої є своя гордість – вона не повинна миритися з таким порядком.

Отже, з'являється шар людей, об'єднаних цим новим досвідом. Світу, який автономно розвивається, відповідає автономна людина, її автономний розвиток. Але опис такого світу і такої людини потребує й відповідної мови, із зовсім іншими принципами, ніж наявні в публічному дискурсі до того: “І ми мусимо знати не тільки кращі надбання людського духу, а й помилки, шукання і хитання” [37] (хоча слід зазначити, що і тут обговорення спочатку проходить в річищі офіційно проголошених змін – зокрема, часто цитується думка генсека Горбачова про те, що не повинно бути забутих імен, “білих плям”). Йдеться про необхідність вивчати історію такою, якою вона була; про необхідність доступу до “всієї повноти фактів”: адже коли вивчення того, що відбувалось, не лише у студентів, а й фахівців, не спирається на документи, це веде до панування духу суб'єктивізму. [38]. Лейтмотивом є думка: вилучення шарів культури, історії руйнує її цілісність; (причому за умов директивного вирішення ці вилучення можуть охоплювати які завгодно обшири історії, у тому числі й революційної спадщини):

“Сьогоднішньому молодому читачеві важко, а часом просто неможливо збагнути, чому рідна література обійшла своєю увагою цілу когорту героїв Жовтня на Україні – людей воістину легендарних, по-шекспірівськи трагічних долі, в яких сфокусувався драматизм і круті суперечності епохи становлення нової суспільної формації? Як сталося, що в силове поле не

потрапили не лише видатні історичні постаті, а й цілі історичні пласти, які мали визначний вплив на перебіг суспільних подій у нашій країні?” [39].

Отже, Грушевський, або Винниченко, або Хвильовий може стати такою ж жертвою препарування історії, як, наприклад, Скрипник, або Шумський, або Шелест. Історія УПА так само може потрапити під заборону, як справжня історія партизанського руху: адже багато з тих, хто брав у ньому участь не в офіційно відомих підрозділах, просто боялися привертати до себе увагу: адже вони “перебували на окупованій території”.

Але якщо ми довільно препаруємо мову, вона перестає бути мовою; оскільки у мови є природні закони розвитку, то порушивши їх, позбавивши себе цього природного органу суспільства, ми фактично виявляємося без її впорядковуючої дії.

“З усіх трибун, на всіх рівнях лунають голоси про тривожний стан з молоддю. Нашою, доморощеною. Вона, бачте, і хліба шукає легшого, і традицій не поважає, і милосердя, висока духовність її обходить, і... Одне слово, хоч з мосту їй, молоді, та у воду. Як же сталося, що суспільство трудівників, ставши до державного керма, на восьмому десятку літ свого існування заводало про безчестя власних дітей?” [40]

Коли ж ми не відаємо цих законів розвитку, де соціальні форми мають *вирости*, – то кидаємось як на червону ганчірку на те, що знаходиться в пошуках форми: а воно ж завжди через пошук народжується. Звівши дозволене до офіційного, ми наклали заборону на реальність, дивлячись на народження самостійного як на вороже, маючи в рефлексах не презумпцію невинуватості, а презумпцію винуватості, як мінімум – підозрілості.

“Невже не зрозуміло, – каже педагог-вихователь, – що всі ці “металісти”, “фанати”, “рокери” тощо – все це наші діти” [41].

І якщо вдуматися в часто повторювані (ще навіть в 1987-88 роках) як вищим державним керівництвом, так і журналістами, дописувачами, звороту “мы еще только в *начале*” (демократії, громадянського суспільства) – то це справді *начало*, якому все має бути підпорядковане.

На хвилі визнання цього начала автономії в суспільному житті, яке поширюється у суспільстві, і виникає феномен Руху (спочатку в межах підтримки офіційного курсу керівництва країни на “перестройку”), що стає началом нового етапу політичного розвитку українського суспільства.

Висновки. Політична мова в цей час розвивається через опанування двох великих тем – екології й історичної пам’яті, захисту природи і культури: двох сфер існування людини як біологічної й соціальної істоти. Стає очевидним, що порушення нормального розвитку цих сфер, у яких є свої закони, призводить до виродження самої людини. Поступово переважно моральний дискурс засудження негативних явищ змінюється спробами описати той порядок речей, який об’єктивно породжує ці негативні явища. Ці спроби опису зіштовхуються з обмеженістю наявної мови, в якій все уже “названо” і “пояснено”. Через зіставлення існуючих декларацій з фактами, схожі на які кожен читач може побачити у своєму місті, районі, селищі; через апеляцію до здорового глузду, який у людей залишився в повсякденних

справах, і спробу поглянути з цього боку на справи суспільні, постає нова свідомість і модель світу, в якій є проблеми, часом дуже серйозні – але в якій передбачено місце людини і її *власної* думки, *власної* дії. Де людина може припускатися помилок (адже не помиляється лише той, хто нічого не робить), але здатна виправити їх. І ця модель виявляється більш пристосованою до реальності; такою, що відкриває більші можливості для людей, – що пояснює її прийняття дедалі ширшими соціальними верствами, а далі і відкритість на її основі до зовнішнього світу за “залізною завісою”. Таким чином, новий досвід автономного існування відкладається у нових принципах політичного дискурсу, забезпечуючи начало раціональності політичної мови.

1. Лист Центральному Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу // ЛУ. – 1985. – №15. 2. Сучасник на фоні міського пейзажу // ЛУ. – 1985. – №31. 3. І рости, і діяти... Розмова з головою правління Харківської обласної організації СПУ Б.Силаєвим // ЛУ. – 1985. – №36. 4. Заключний діалог // – ЛУ. – 1986. – №1. 5. [Дрозд В.] Мислити перспективно, працювати по-новому. Із пленуму правління Спілки письменників України // ЛУ. – 1986. – №48. 6. Білокінь С. Нарком // ЛУ. – 1987. – №50. 7. [Ребро П.] ІХ з'їзд письменників України // ЛУ. – 1986. – №25. 8. Мушкетик Ю. Перелоги і космос душ наших // ЛУ. – 1987. – №6. 9. Шуліпенко І. Образити недовірою // ЛУ. – 1986. – №31. 10. Стессель І., Бойчук А. Момент істини // ЛУ. – 1986. – №3. 11. Пальм А. Сумує на вішалці плащ // ЛУ. – 1986. – №3. 12. Сушинський Б. Проект “Дунай – Дніпро”: чи доцільно? // ЛУ. – 1986. – №45. 13. Прилюк Д. Село чекає, село надіється // ЛУ. – 1986. – №43. 14. Яворівський В. І садок, і ставок // ЛУ. – 1988. – №21. 15. Калінічев С. Щоб не зміліла душа // ЛУ. – 1988. – №37. 16. Неспокій // ЛУ. – 1988. – №21. 17. Циганко В. Поки не пізно... // ЛУ. – 1988. – №21. 18. Гончар О. То звідки ж взялася “Звізда Полин” // ЛУ. – 1987. – №42. 19. Захарченко В. До спадщини – з милосердям // ЛУ. – 1987. – №22. 20. Маняк В. Поле болю // ЛУ. – 1988. – №15. 21. Пуховиця М. Гіркий присмак медів // ЛУ. – 1987. – №22. 22. Лубківський Р. Оборона Звенигорода // ЛУ. – 1987. – №15. 23. Ільєнко І. “Прочитайте тую славу...” // ЛУ. – 1987. – №38. 24. Колодійчук Є. Давайте осушимо Світязь... Полемічні нотатки про Шацькі озера // ЛУ. – 1987. – №47. 25. Бути чи не бути? // ЛУ. – 1988. – №21. 26. Див.: Першин Е. Чигиринська АЕС: за і проти // ЛУ. – 1988. – №20. 27. Грабовський В. Будь пильною, пам'яте! // ЛУ. – 1987. – №2. 28. Губарець В. Чому тьмяніють охоронні грамоти, або як шанують старовину в Кам'янець-Подільському державному історико-архітектурному заповіднику // ЛУ. – 1987. – №6. 29. [Виступ Ю.Щербака] ІХ з'їзд письменників України // ЛУ. – 1986. – №24. 30. Див. наприклад: Гордасевич Г. А якщо не за рецептом?... // ЛУ. – 1986. – №41, Дзюба І В обороні людини й народу // ЛУ. – 1988. – №25. 31. Плачинда С. Чи ви не з “Тихого життя”? // ЛУ. – 1986. – №50. 32. [Виступ Д.Павличка] Духовна місія слова. Із засідання президії правління Спілки письменників України // ЛУ. – 1987. – №11. 33. [Виступ Л.Новиченка] Духовна... // Там само. 34. Стессель І., Бойчук А.

Реконструкція // ЛУ. – 1985. – №32. **35.** Стессель І., Бойчук А. “Джентльмени удачі” й НТР, або що заважає прискоренню // ЛУ. – 1986. – №47. **36.** Худан М. Сход // ЛУ. – 1988. – №21. **37.** Право на вдячну пам’ять. Із спільного засідання вченої ради Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР та президії правління СПУ// ЛУ. – 1988. – №3. **38.** Кононенко П. У контексті // ЛУ. – 1988. – №9. **39.** Мусієнко О. Громадська позиція літератури і перебудова // ЛУ. – 1988. – №7. **40.** Олійник М. Педагогіка: наукова, народна // ЛУ. – 1988. – №32. **41.** Першин Е. “Металісти”, “рокери”, “фанати”..., або Не зовсім веселі роздуми з приводу деяких недавніх подій // ЛУ. – 1987. – №31.